

Καίτη Διαμαντάκου: Απόσπασμα από τον «Οδηγό Μελέτης» του Ανοιχτού Πανεπιστημίου Κύπρου στο μάθημα «Στοιχεία Θεωρίας του Θεάτρου», σχετικά με το Κεφάλαιο «Η συγκρότηση του υποκειμένου» από το βιβλίο Mark Fortier, *Theory/Theatre: An Introduction*, London: Routledge 2002 (1997), σελ. 82-150.

[...] Εάν στο προηγούμενο κεφάλαιο μας απασχόλησε η ύπαρξη και η αναπαράσταση της ζώσας ανθρώπινης οντότητας κατά τη θεατρική δραστηριότητα, στο παρόν κεφάλαιο μας απασχολεί το ζήτημα περί τίνος οντότητας πρόκειται (συγγραφέας, αναγνώστης, δραματικός χαρακτήρας, ηθοποιός, τεχνικοί, κοινό, θεατρικός κριτικός, μια ολόκληρη κοινωνία, ένα συγκεκριμένο συλλογικό μόρφωμα). Το ενδιαφέρον, λοιπόν, μετατοπίζεται εδώ στον τρόπο που η γλώσσα, η συνείδηση και η πραγματικότητα συγκροτούν το *υποκείμενο* (subject) και, ειδικότερα, το *δρων υποκείμενο* (agent), που έχει τη δυνατότητα να δράσει ή να επιτελέσει κάτι. Τα ζητήματα που προκύπτουν κατά τη συγκρότηση και τη «δρασιακή» ανταπόκριση του υποκειμένου στη θεατρική πράξη, μπορούν να αναδειχθούν, αρχικά, από την ψυχαναλυτική θεωρία, που επιχειρεί να κατανοήσει τον ανθρώπινο νου και τους λόγους για τους οποίους τα ανθρώπινα όντα είναι όπως είναι και δρουν όπως δρουν· στη συνέχεια, από τη φεμινιστική θεωρία και τη θεωρία της έμφυλης ταυτότητας, που επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη σπουδαιότητα της σεξουαλικότητας για τη συγκρότηση της ανθρώπινης ταυτότητας· τέλος, από τη θεωρία της πρόσληψης και της αναγνωστικής ανταπόκρισης, που επιχειρούν από κοινού να χαρτογραφήσουν όλους όσους εμπλέκονται αλλά και τους τρόπους με τους οποίους αυτοί εμπλέκονται στην παραγωγή της πολιτισμικής σημασίας.

[...]

**Θεωρία της πρόσληψης και θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης
(σελ. 132-150)**

Έχουν διαμορφωθεί και υφίστανται δύο διακριτές θεωρητικές προσεγγίσεις, νοούμενες ως μέρος μιας ευρύτερης κοινής προβληματικής, που αφορά όλους εκείνους που εμπλέκονται στη διαμόρφωση της πολιτισμικής σημασίας (συγγραφέας, αναγνώστης, εκδότες, εκπαιδευτικοί, κριτικοί, σκηνοθέτες, ηθοποιοί, κοινό κτλ.). Τη συμβολή αυτή του αποδέκτη στη σημασιодότηση του έργου τέχνης έρχονται, έτσι, να διερευνήσουν η θεωρία της *πρόσληψης** και η θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης, που αποτελούν εκδοχές καταρχήν της φαινομενολογίας —καθώς αφορμώνται και οι δύο από τον τρόπο με τον οποίο η φαινομενική πραγματικότητα προβάλλεται στη συνείδηση είτε ενός μεμονωμένου υποκειμένου είτε μιας συλλογικότητας υποκειμένων— αν και έχουν γνωρίσει και γνωρίζουν διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις (με τη μεταδομιστική θεώρηση του Roland Barthes, τη μαρξιστική κριτική των Tony Bennett και Terry Eagleton, τη φεμινιστική αισθητική οπτική της Judith Fetterley, τον αποδομισμό του Jacques Derrida και του Paul de Man). Το συγκεκριμένο διανοητικό ρεύμα ενασχόλησης με τον αναγνώστη θεμελιώθηκε στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντίας στα τέλη της δεκαετίας 1960 με βασικούς εκπροσώπους του τον **Χανς Ρόμπερτ Γιάους** (Hans Robert Jauss) και τον **Βόλφγκανγκ Ίσερ** (Wolfgang Iser) —των οποίων οι ιδέες αποτελούν εξέλιξη της

σκέψης των Edmund Husserl και Martin Heidegger— για να εξελιχθεί σε μία από τις κυρίαρχες τάσεις των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα, όχι μόνο στον γερμανικό αλλά και στον αγγλοσαξωνικό χώρο, όπου η ανάπτυξη διαφόρων αναγνωστικών θεωριών μετά το 1980 υπήρξε ραγδαία.

Το 1967, με την εναρκτήρια διάλεξή του στο νεοϊδρυθέν τότε πειραματικό Πανεπιστήμιο της Κωνσταντίας, ο Hans Robert Jauss υποστήριξε ότι είχε φτάσει η ώρα για μια «αλλαγή παραδείγματος» στις λογοτεχνικές σπουδές και ότι αυτή η αλλαγή θα μπορούσε να γίνει με μοχλό την ιστορία της λογοτεχνίας. Για να ξαναβρεθεί η ιστορία της λογοτεχνίας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και να δώσει νέα ώθηση στη μελέτη της λογοτεχνίας, θα πρέπει να απαρνηθεί τις βιογραφικές μεθόδους και τα βιογραφικά κριτήρια και να πάψει οριστικά να εξετάζει τα πράγματα μέσα από την οπτική του παραγωγού συγγραφέα. Οι ιστορικοί της λογοτεχνίας θα πρέπει σιγά-σιγά να αναγνωρίσουν τη σημασία του ρόλου του καταναλωτή-αναγνώστη στη λογοτεχνική διαδικασία και να αρχίσουν να ασχολούνται με το ζήτημα της πρόσληψης, δηλαδή της υποδοχής που επιφυλάσσουν οι αναγνώστες στα λογοτεχνικά έργα. Για τον Jauss κάθε λογοτεχνικό έργο είναι απάντηση σε ερωτήματα που θέτει ένας ορισμένος ορίζοντας προσδοκιών*. Η ερμηνεία των έργων θα πρέπει, γι' αυτόν το λόγο, να εστιάζει όχι στην εμπειρία ενός συγκεκριμένου αναγνώστη αλλά στην ιστορία της πρόσληψης ενός έργου και στη σχέση της με τα μεταβαλλόμενα αισθητικά πρότυπα και σύνολα προσδοκιών που επιτρέπουν στο έργο τέχνης να διαβάζεται διαφορετικά σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Από μια άλλη φαινομενολογική οπτική, ο Wolfgang Iser στράφηκε στη μελέτη της ίδιας της αναγνωστικής διαδικασίας και της ανταπόκρισης του αναγνώστη στο κείμενο και επεξεργάστηκε μια κειμενική μέθοδο η οποία εξετάζει την ανάγνωση ως αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη. Ο Iser ταυτίζει το έργο τέχνης με τη συγκεκριμένη εμπειρία του αναγνώστη και εστιάζει το ενδιαφέρον του στην πορεία του αναγνώστη διαμέσου ενός κειμένου, αναλύοντας με ποιον τρόπο οι αναγνώστες παράγουν νόημα διασυνδέοντας, συμπληρώνοντας πράγματα που έχουν μείνει ανείπωτα, προλαμβάνοντας και συμπεραίνοντας, με τις προσδοκίες τους τελικά να επιβεβαιώνονται ή να καταρρίπτονται.

Τη συνέργεια του αποδέκτη στην ερμηνευτική διαδικασία οδηγεί στα άκρα η ριζοσπαστική προσέγγιση που επιχειρεί ο **Στάνλεϋ Φις** (Stanley Fish) από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο οποίος θεωρεί το κείμενο αποκλειστικό προϊόν του αναγνώστη και του αναγνωρίζει απόλυτη κυριαρχία στην κατασκευή του. Το κείμενο και η συγγραφική πρόθεση δεν υπάρχουν έξω από την εμπειρία του ενημερωμένου αναγνώστη*. Την ατομική ερμηνευτική αναρχία περιορίζει, πάντως, η ύπαρξη ερμηνευτικών κοινοτήτων (interpretive communities), δηλαδή ομάδων ατόμων που η καθεμιά τους χρησιμοποιεί τις ίδιες ερμηνευτικές στρατηγικές. Έτσι, η πιθανή αποκοπή του αναγνώστη από τις ερμηνευτικές στρατηγικές της κοινότητας, κατοχυρώνει και τη δυνατότητα της «λανθασμένης» ερμηνείας.

Εάν μεταφερθούμε από τη διαδικασία της ανάγνωσης ενός λογοτεχνικού κειμένου στη διαδικασία της παρακολούθησης μιας θεατρικής παράστασης, πρόσληψη είναι καταρχήν η στάση και η δραστηριότητα του θεατή που παρακολουθεί την παράσταση, ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιεί τα υλικά που του παρέχει η σκηνή για να δημιουργήσει μια αισθητική εμπειρία. Και εδώ διακρίνονται: α) Η πρόσληψη ενός θεατρικού έργου από ένα κοινό, μια εποχή, μια δεδομένη ομάδα· με άλλα λόγια, η ιστορική μελέτη της αποδοχής του έργου, της ιδιαίτερης, σε κάθε ομάδα και περίοδο,

ερμηνείας του έργου (βλ. λ.χ. τη διαφοροποίηση της πρόσληψης των σαιξπηρικών έργων *Οθέλλος* ή *Το ημέρωμα της στρίγγλας*, καθώς μεταβάλλονται οι κοινωνικές στάσεις απέναντι στη φυλή ή στο φύλο, αντίστοιχα· ή βλέπε την έκταση και την ένταση των σύγχρονων —κριτικών και, ταυτόχρονα, δημιουργικών— θεατρικών επεμβάσεων, αν όχι «διασκευών» σε παλαιότερα θεατρικά κείμενα). β) Η πρόσληψη ή ερμηνεία του θεατρικού έργου από τον θεατή, η ανάλυση των ψυχικών, διανοητικών ή συγκινησιακών διαδικασιών για την κατανόηση της παράστασης. Η αντίληψη είναι ήδη ερμηνεία, και μάλιστα αναδημιουργία της σημασίας, ιδιαίτερα σε κείμενα ή παραστάσεις που βασίζονται στην αφθονία ή την αμφισημία των σημασιολογικών δομών και των ερεθισμάτων, όπου ο θεατής πρέπει, κατ' ανάγκη, να ακολουθήσει τη δική του ερμηνευτική πορεία διαμέσου του παραστασιακού κειμένου, το οποίο, ούτως ή άλλως, έχει ποικιλότροπα διαμεσολαβηθεί ερμηνευτικά από τους διαφορετικούς θεατρικούς συντελεστές (βλ. την παράσταση του έργου *Όνειρο καλοκαιρινής νύχτας* κατά **Πήτερ Μπρουκ** [Peter Brook], που άνοιξε το φεστιβάλ του Stratford-upon-Avon το 1969 και περιόδευσε στην Ευρώπη και την Αμερική, θέτοντας πολλαπλά ζητήματα σε ό,τι αφορά την πολλαπλότητα και τη συνθετότητα των επιτελεστικών παραγόντων —δραματικό κείμενο/δημιουργός/σκηνικό κείμενο— που συγκροτούν εν τέλει τη θεατρική σημασία).

Με την πρόσληψη του θεάτρου έχουν ασχοληθεί και ασχολούνται σημαντικοί θεωρητικοί. Μεταξύ άλλων, ο Αμερικανός **Μάρβιν Κάρλσον** (Marvin Carlson) έχει επισημάνει τη σπουδαιότητα του ακροατηρίου και της «ψυχικής πολυφωνίας» (psychic polyphony) του για τη θεατρική σημειωτική και έχει προσδιορίσει τον ανεπανάληπτο χαρακτήρα της «εντοπισμένης σημείωσης» (local semiosis), δηλαδή της συγκεκριμένης διευθέτησης των σημείων και των σημειακών συστημάτων στο πλαίσιο μιας παράστασης. Η Καναδή **Σούζαν Μπένετ** (Susan Bennett) αναλύει το ρόλο του ακροατηρίου από διαφορετικές θεωρητικές προοπτικές (σημειωτική, μεταδομισμός, θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης κ.ά.), εντοπίζει ενός είδους «κοινωνικό συμβόλαιο» ανάμεσα στο παραδοσιακό θέατρο και το —σε μεγάλο βαθμό παθητικό— κοινό και καλεί σε «χειραφέτηση» και «ενεργοποίηση» του θεατή, όπως συνήθως αυτή εκδηλώνεται στο πλαίσιο μη-παραδοσιακών και μάλιστα περιθωριοποιημένων θεατρικών πρακτικών. Ο Αμερικανός **Τζέραλντ Ράμπκιν** (Gerald Rabkin) αξιοποιεί τη θεωρία της αναγνωστικής ανταπόκρισης για να υπονομεύσει την παραδοσιακή βαρύτητα του/της θεατρικού/ής συγγραφέα και του δραματικού κειμένου που αυτός/αυτή δημιουργεί, και να προβάλει τη σημασία της ανοιχτής και ριζοσπαστικής ερμηνείας του θεατρικού κειμένου, συχνά ενάντια στις δηλωμένες ή αδήλωτες προθέσεις του συγγραφέα του. [...]

Πρόσθετες Παρατηρήσεις*

♣ **Πρόσληψη – ορισμός:** Όρος που δηλώνει την υποδοχή, τη διάδοση ενός έργου τέχνης, την εξοικείωση με αυτό και την κριτική αντίδραση που το συνοδεύει. Για την απόδοση στα ελληνικά των ξενόγλωσσων όρων αγγλ. reception, γαλλ. réception, γερμ. Rezeption είχε προταθεί αρχικά από τον Κ. Θ. Δημαρά ο όρος «δεξίωση», που τελικά δεν επικράτησε.

♣ **Ορίζοντας προσδοκιών:** Έννοια που ο Jauss δανείζεται από τους Καρλ Πόπερ (Karl Popper) και Καρλ Μανχάιμ (Karl Mannheim), ενώ μια κάπως διαφορετική εκδοχή της απαντά στα γραπτά και άλλων σημαντικών μελετητών (Husserl, Heidegger, Gadamer).

Στα ελληνικά έχει αποδοθεί και ως «ορίζοντας προσδοκίας», «ορίζοντας αναμονής» και «ορίζοντας προσμονής». Πρόκειται για το μεθοδολογικό κέντρο της θεωρίας του Jauss και ορίζεται ως σύστημα, δίκτυο ή πλέγμα προσδοκιών, μέσα από το οποίο ο αναγνώστης προσεγγίζει αναπόφευκτα κάθε λογοτεχνικό έργο (και κατ' επέκταση ένα σύνολο έργων, ένα λογοτεχνικό γένος, είδος, ένα ρεύμα κτλ.). Αποστολή του ιστορικού της πρόσληψης είναι καταρχήν να ανακατασκευάσει τον ορίζοντα προσδοκιών του «πρώτου κοινού», της εποχής δηλαδή που πρωτοδημοσιεύτηκε το έργο που τον ενδιαφέρει. Σύμφωνα με τον Jauss, αυτός ο αρχικός ορίζοντας συνιστά ένα σύστημα αναφοράς που είναι δυνατόν να διαμορφωθεί αντικειμενικά με βάση τρεις συγκεκριμένους παράγοντες: 1) την προγενέστερη εμπειρία του κοινού για το λογοτεχνικό γένος ή είδος στο οποίο ανήκει το έργο, 2) τη μορφή και τη θεματική άλλων προγενέστερων έργων των οποίων τη γνώση προϋποθέτει το νέο έργο και, τέλος, 3) την αντίθεση —στη δεδομένη εποχή και κοινωνία— ανάμεσα στην πρακτική και στην ποιητική γλώσσα, δηλαδή ανάμεσα στην καθημερινή πραγματικότητα και τον κόσμο της φαντασίας.

♣ **Αναγνώστης-αποδέκτης:** Όλες οι ταξινομήσεις των αναγνωστών-αποδεκτών που επιχείρησαν οι θεωρητικοί, στηρίζονται σε μια ευρύτερη διπλή διάκριση ανάμεσα: στον πραγματικό και στον υποθετικό, «εξιδανικευμένο» αναγνώστη, που παίρνει διάφορα ονόματα κατά περίπτωση μελετητή: *λανθάνων*, *υπονοούμενος*, *ενεχόμενος*, *αναμενόμενος*, *εγγεγραμμένος*, *δυνάμει*, *ιδεώδης*, *ιδανικός*, *επαρκής*, *πρότυπος*, *ενημερωμένος*, *αρχι-αναγνώστης*, *υπερ-αναγνώστης*. Επί παραδείγματι, για τους δομιστές, ο *ιδεώδης αναγνώστης* είναι αυτός που, εφοδιασμένος με τη γνώση όλων των απαραίτητων λογοτεχνικών συμβάσεων, είναι σε θέση να αποκωδικοποιήσει το λογοτεχνικό έργο, ξεπερνώντας κάθε είδους περιορισμό. Ο Γουέιν Μπουθ (Wayne C. Booth), κατ' αντιστοιχία με την έννοια του *λανθάνοντος συγγραφέα*, δημιούργησε τον *λανθάνοντα αναγνώστη*: ο συγγραφέας δημιουργεί τον αναγνώστη του όπως δημιουργεί το δεύτερο εγώ του. Η πιο επιτυχημένη ανάγνωση είναι αυτή που οι δύο δημιουργημένοι εαυτοί, ο συγγραφέας και ο αναγνώστης, βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία. Ο Βόλφγκανγκ Ίζερ (Wolfgang Iser) διεύρυνε την έννοια του λανθάνοντος αναγνώστη, θεωρώντας τον κειμενική δομή που βοηθά τον πραγματικό αναγνώστη να γεμίσει τα χάσματα και να συμπληρώσει τα σημεία απροσδιοριστίας του κειμένου. Ο Τζέραλντ Πρινς (Gerald Prince) είδε την ερμηνεία ως αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κείμενο και στον αναγνώστη και εφάρμοσε μια τριμερή διάκριση ανάμεσα στον *αποδέκτη της αφήγησης* (narratee: το πλασματικό πρόσωπο στο οποίο απευθύνει την αφήγησή του ο αφηγητής), τον *δυνάμει αναγνώστη* (virtual narrator: το πρόσωπο για το οποίο ο συγγραφέας φαντάζεται ότι δημιουργεί το έργο και το οποίο διαφέρει από τον πραγματικό αναγνώστη) και τον *ιδεώδη αναγνώστη* (ideal reader: το πρόσωπο που κατανοεί πλήρως τις προθέσεις του συγγραφέα και διαβάζει με τρόπο τέλειο το κείμενο). Αντίστοιχα, για τον Ουμπέρτο Έκο (Umberto Eco) ο *πρότυπος αναγνώστης* (lettore modello) ο οποίος μοιράζεται με το συγγραφέα τους ίδιους κώδικες δημιουργίας του κειμένου και συνεργάζεται με τον συγγραφέα στην παραγωγή του νοήματος, είναι μια κειμενική κατασκευή. Ο *αρχιαναγνώστης* (archilecteur, super-reader) του Μισέλ Ριφατέρ (Michel Riffaterre) και ο *ενημερωμένος αναγνώστης* (informed reader) του Στάνλεϋ Φις (Stanley Fish) είναι και αυτοί ιδανικοί αναγνώστες, εφοδιασμένοι με όλους τους κώδικες που απαιτούνται για την ερμηνευτική διαδικασία και στην ουσία αποτελούν υποκατάστατα κριτικών. Βλ. Jeremy Hawthorn, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας* (μτφ. Μ. Αθανασοπούλου), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1993, σελ. 199-202.
